

Albina Kowtun

Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy im. Jurija Fedkowycza

Способи семантичної деривації в українській релігійній лексиці

Ключові слова: релігійна лексика, семантична деривація, звуження значення, метонімія, метафора

Key words: religious vocabulary, semantic derivation, narrowing of meaning, metonymy, metaphor

Дослідження загальних тенденцій розвитку релігійного слова передбачає пошук таких лексем, від яких через універсальні семантичні переходи утворено прямі чи опосередковані семантичні деривати (Падучева 2004: 149), а також відтворення семантичних зрушень як „шляхів семантичної еволюції та синхронної семантичної деривації, що зв'язують між собою різні значення слова і забезпечують йому необхідну поліфункційність та не менш необхідну значеннєву єдність” (Зализняк 2006: 585). Семантична деривація – один з найдавніших та найважливіших каналів поповнення термінологічної лексики поряд з можливостями морфемної та фразеологічної деривації. Аналіз відношень між новими спеціалізованими і старими значеннями, розробка типології семантичної деривації, притаманної лексиконам окремих галузей, та визначення питомої ваги кожного з актуальних типів – завдання сучасного лексикології. Об'єктом нашого дослідження є українська релігійна лексика, відібрана із загальнономовних лексикографічних джерел. У низці наукових праць С. Бібли (Бібла 1997), Н. Піддубної (Піддубна 2000), Н. Пуряєвої (Пуряєва 2001), Ю. Осінчука (Осінчук 2004) та ін.) з'ясовано чимало питань стосовно формування в українській мові семантичної варіантності лексем з термінологічними значеннями, звуженням, метафоричним та метонімічним переосмислення значень під час термінологізації. Однак основним завданням науковців було встановлення складу й структур тематичних груп релігійної термінологічної лексики (церковних чинів та посад, богослужбових предметів, споруд, свят та ін.), її історії та джерел походження. Це спонукало нас зосередитись

виключно на внутрішньослівних зв'язках релігійних полісемантів з *метою* визначення рівня продуктивності кожного з актуальних типів семантичної деривації релігійної лексики.

Звуження значення. Звуженням (збагаченням, спеціалізацією, конкретизацією) значення прийнято вважати зменшення семантичного обсягу слова й збагачення змісту понять (Пауль 1960: 106). С. Ульман зауважував, що звуження загалом є більш звичайним явищем, ніж розширення, оскільки панівною тенденцією розвитку будь-чого є „розвиток у бік диференціації, а не в бік узагальнення” (Ульман 1970: 28). Значення слова звужується через додавання нової метамовної семи чи сем. Так, вихідне значення слова *жезл* ‘палиця’ (ЕСУМ II: 192) звузили семи ‘влада (символ влади Божої)’, ‘богослужіння’, ‘духовна особа’, експліцитно виражені в сучасній дефініції терміна *жезл* ‘предмет архієрейського богослужіння’ (СЦОТ: 54). Усі звуження відбуваються в процесі тривалого історичного розвитку і є одним із засобів формування сучасних значень слів літературної мови (Балалыкина 1993: 54). Так, за словом *жезл* звуження помічено ще в мові Київської Русі (МДРЯ I: 886), а сучасні словники фіксують, крім релігійного, ще й інші: ‘особливої форми паличка – символ влади, високого становища’, ‘міліцейська паличка’, ‘металевий стрижень як дозвільний знак для машиніста їхати’ (СУМ-1: 283).

У синхронному зрізі між ЗВЗ¹ (тобто родовим) та новим (тобто видовим) РЗ виникають гіпонімії зв'язки (архісема ЗВЗ зберігається і в РЗ), у результаті яких відбуваються такі процеси: 1) стійке закріплення в мові лише РЗ (без значень з інших галузей): від ЗВЗ *молити, молитися* праслов'янського періоду ‘просити’ (**modliti*, споріднене з лит. *maldyti, melsti* „благати”, хет. *mald-* „просити, говорити”, двн. *meldōn* „доповідати, розповідати” та ін. [ЕСУМ III: 501]) розвинулось стійке РЗ ‘молити Бога, молитися Богові’ (МДРЯ II: 167–168; СУМ-1: 558); 2) стійке закріплення в мові РЗ та значень з інших галузей: від ЗВЗ ‘загальне правило, норма’ лексеми *закон* (**zakōnъ* „закон”, первісно „початок; початкове рішення”; можливо, „обмеження”, споріднене з лат. *recens* „свіжий; недавній”, ірл. *cinim* „виникаю” та ін. [ЕСУМ II: 227]) розвинулись юридичне, релігійне, філософське значення: **законъ** у мові Київської Русі традиційно використовували у таких значеннях: ‘звичай’ (його частіше сприймали як релігійний), ‘правила гуртожитку’ та ‘правопорядок’ (Львов 1975: 189); у XVI–XVII ст. уже активно функціонували значення ‘постанови світської влади’ (юрид.), ‘сукупність

¹ Тут і далі використовуємо скорочення:

ЗВЗ – загальновідоме значення,

РЗ – релігійне значення.

догм і правил якої-небудь релігії' (реліг.), 'зв'язок між явищами природи' (філос.) (СУМ-28 X: 65–68), які збереглися й сьогодні (ВТССУМ: 397; СУМ-1: 312); 3) тимчасове закріплення в мові спеціалізованих значень: у період Київської Русі лексема **книгы** (**кѣнигы**) мала РЗ 'зшиток аркушів з релігійним текстом' (← ЗВЗ **книгы** (**кѣнигы**) 'зшиток аркушів з текстом' [МДРЯ II: 1393; Львов 1975: 331]), яке пізніше, після утворення низки гіпонімічних аналітичних лексичних форм (**книга ветхал**, **книга Моисеова**, **книги апостольские**, **книги бытєйские**, **святая книга**, **книги царские** та ін. [СУМ-28 XIV: 137–141]), зникло; утрати РЗ пов'язуємо із заміною їх синонімічними лексемами, як, напр., лексема **огласити** замінила лексему **Ѹчити** у РЗ 'вивчати релігію, готуватися до хрещення' (← ЗВЗ **Ѹчити** 'вивчати') (МДРЯ IV: 1335); кожне нове значення в слові прагнуло втілення в окрему лексичну одиницю: **проповѣдь** замінило **Ѹченик** у РЗ 'настанова релігійного змісту' (← ЗВЗ **Ѹченик** 'настанова') (МДРЯ IV: 1335; Львов 1975: СУМ-1: 917); **проповѣдьникъ** замінило **Ѹчитель** у РЗ 'наставник християнства (духівник)' (← ЗВЗ **Ѹчитель** 'наставник') (МДРЯ IV: 1338–1339; СУМ-1: 917); 4) деактивація ЗВЗ після закріплення РЗ: у мові Київської Русі активно функціонувало РЗ **храмъ** 'богослужбова споруда' поряд із ЗВЗ **храмъ** 'дім, житловий будинок' (МДРЯ II: 1397–1399; Львов 1975: 110), однак уже з XIV ст. словники фіксують тільки РЗ 'богослужбова споруда' (ССУМ II: 517); загалом більшість ЗВЗ активними були в ранній писемний період: **настотель** 'наставник' → **настотель** 'настоятель монастиря; ігумен' (МДРЯ II: 338); **послѣшникъ** 'покірний' → **послѣшникъ** 'хто виконує другий ступінь епитимії (під час підготовки стати ченцем)' (МДРЯ II: 1241); **папѣрть** 'сіни, місце перед входом куди-небудь' → **папѣрть** 'сіни церковні' (МДРЯ II: 878); **прѣстоль** 'стіл' → **прѣстоль** 'церковний стіл' (МДРЯ II: 1697); **кати** 'тудити, засуджувати' → **кати** 'сповідати' (МДРЯ I: 1202); **помазаник** 'мазання, накладання мазі' → **помазаник** 'таїнство миропомазання' (МДРЯ II: 1154–1155); **причастик** 'приєднання, причетність' → **причастик** 'причащання святих таїн' (МДРЯ II: 490); **разрѣшити** 'звільнити, простити' → **разрѣшити** 'дати відпущення гріхів під час відспівування' (МДРЯ III: 52); **поститисѧ** 'утримуватись' → **поститисѧ** 'утримуватись від скармної їжі, дотримуючись посту' (МДРЯ II: 1263–1264); навіть пізніє утворення РЗ (як результат удосконалення церковних обрядів) не забезпечувало ЗВЗ від зникнення: **єлей** / **елей** 'оливкове масло' (МДРЯ I: 822; СУМ-28 IX: 90) → **елей** 'оливкова олія, яку використовують для церковних обрядів' (СУМ-1: 278); у сучасних словниках деактуалізовані ЗВЗ, звичайно, відсутні.

Звуження стосуються ЗВЗ та вже спеціалізованих релігійних значень (внутрішньосистемне звуження) і має активний характер у таких

тематичних групах: 1) назви дій, явищ, процесів, станів: *всповідатися* 'відверто розповісти про свої переживання, заповітні думки, висловити погляди і т. ін.' → *всповідатися* 'покаятися на сповіді в своїх гріхах' (СУМ-11 I: 498); *гріх* 'негідний вчинок; якийсь недолік, помилка, недогляд' (СУМ-1: 205): можливими є такі версії походження слов'янського **grěchъ*: від прасл. * *groiso* чи *groikso* 'кривизна' (с.-х.*grīč* 'крутизна', лит.*graižus* 'звивистий', латис.*grèizs* 'кривий, косий'), від гр. *χρέος, χρέωος* 'борг, вина' [ЭСРЯШ I {вип. 4}: 168]) → *гріх* 'порушення релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.' (СУМ-1: 205); *пробід* 'супровід' → *пробід* 'за релігійним звичаєм – похоронна процесія за труною зі священником, корогвами і т. ін.' (СУМ-1: 900); *канонізувати* 'робити / зробити каноном (установленим й узаконеним вищою церковною ієрархією правило або догмат)' → *канонізувати* 'зараховувати до числа святих' (СУМ-1: 418); *поминати* 'молитися за здоров'я живого або за упокій померлого' → *поминати* 'справляти поминки, брати участь у поминках' (СУМ-1: 829); *сакрамент* 'церковне таїнство' (супроводжується освяченням через посередництво знаків [ритуалів], встановлених Христом [напр., хрещення, причастя, вінчання, сповідь та ін.]) → *сакрамент* 'причастя як церковне таїнство' (СУМ-1: 1020); 2) назви осіб за певними характеристиками (способом життя, поведінкою, вдачею, здібностями, видом діяльності тощо): *Творець* 'той, хто створює, здійснює що-небудь творчо' → *Творець* 'у християн – одне з імен Бога' (СУМ-1: 1139); *мученик* 'той, хто переносить або переніс муки, тяжкі випробування' → *мученик* 'канонізований церквою святий, що зазнав мук за віру' (СУМ-1: 569); *праведник* 'той, хто не має провини і не порушує правил моралі' → *праведник* 'той, хто суворо дотримується релігійних заповідей, приписів' (СУМ-1: 859); *прислужник* 'слуга' → *прислужник* 'слуга у монастирі, церкві тощо; служка' (СУМ-1: 888); 3) назви предметів: *корогва* 'прапор' → *корогва* 'прикріплене до довгого держака полотнище із зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час хресного ходу' (СУМ-1: 463); *образ* 'зображення зовнішнього вигляду кого-небудь (картина)' → *образ* 'ікона' (СУМ-1: 665); *хрест* 'фігура з двох перетнутих під кутом ліній' → *хрест* 'предмет у вигляді вертикального стрижня, перетнутого ближче до верхнього кінця під прямим кутом, символ належності до християнського віросповідування, культ християнської релігії' (СУМ-1: 1248); 4) назви споруд, їхніх частин: *храм* 'дім, житловий будинок' → *храм* 'богослужбова споруда' (МДРЯ II: 1397–1399; Львов 1975: 110; СУМ-1: 1247); *паперть* 'сіни, місце перед входом куди-небудь' → *паперть* 'сіни церковні, ганок' (МДРЯ II: 878; СУМ-1: 717); 5) назви часових проміжків: *піст* 'стримування в чому-небудь взагалі; утримання' → *піст* 'невживання скоромної їжі' (СУМ-1: 785; МДРЯ II: 1270).

Метонімія. Актуальним способом вторинної номінації релігійної лексики є метонімія – „семантичний процес, при якому форма мовної одиниці чи оформлення категорії переноситься з одного об'єкта на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця” (УМЕ: 339). М. Нікітін стверджує, що „деякі моделі семантичного варіювання слів – і передусім на імплікаційній (метонімії) основі – мають такий масовий характер, такі звичні й частотні, що зрушення значення через його зарядність й засвоєння є автоматизованим і не відчутним для мовців як номінативне посилення. Про такі моделі семантичного варіювання говорять як про регулярну полісемію” (Никитин 1996: 227). Регулярні метонімії утворення (їх ще називають *позамовними* або *предметно-понятійними* [Тараненко 1989: 20]) у релігійній сфері окреслюють п'ять ліній семантичних перенесень, які спрямовані на компресію думки, концентрацію важливих деталей та економію мовних зусиль, а саме:

1) локальний тип (рух знака з позиції локатива на позицію суб'єкта [діяча]): „релігійна споруда, територія → релігійна громада, організація”: *церква* ‘храм, у якому відбувається християнське богослужіння’ → ‘релігійна організація духівництва та вірників, об'єднаних спільністю вірувань та обрядовості’ (СУМ-1: 1256); *монастир* ‘церква, будівлі й територія, належні релігійній громаді’ → ‘релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями та капіталами становить церковно-господарську організацію’ (СУМ-1: 560); *синагога* ‘в іудаїзмі молитовний будинок, храм’ → ‘громада вірників-іудеїв’ (СУМ-1: 1043); *парафія* ‘місцевість, де живуть члени нижчої церковно-адміністративної організації, що об'єднує віруючих, яких обслуговують церковнослужителі одного храму’ → ‘ця організація’ (СУМ-11 VI: 67);

2) часовий тип (виокремлення об'єкта за часовим параметром його існування): „духовна особа / обряд, обрядодія → релігійний день (період) відзначення (святкування) цієї особи”: *Спас* ‘Спаситель’ → ‘кожне з трьох церковних свят, що відзначається у серпні-вересні’ (СУМ-1: 1080); *Пасха* ‘пасхальне ягня’: „великоднє єврейське жертвне ягнятко „пасха”, „песах”, яке визначало Ісуса Христа, чому Новий Завіт і зве „Агнець Божий або Пасха” [ЕССУМ IV: 27]) → ‘у іудаїзмі – щорічне весняне свято, присвячене євреїв із Єгипету’, ‘у християнстві – щорічне весняне свято, присвячене чудесному воскресінню розп'ятого на хресті Спасителя’ (СУМ-1: 724); *Водосвяття* ‘церковний обряд освячення води’ → ‘церковно-календарне свято Хрещення Господнього’ (СУМ-1: 160); *Хрещення* ‘релігійний обряд, який відправляють над новонародженими, а також дорослими людьми на знак прилучення їх до християнської

релігії' → 'Водохрестя' (СУМ-1: 1248); *розговини* 'споживання скоромної їжі у перший день після посту' → 'перший день споживання скоромної їжі після посту' (ВТССУМ: 1237);

3) каузальний тип (процес усвідомлення зв'язку між причиною й наслідком дії, до якого залучені дія, суб'єкт, об'єкт, результат та інструмент реалізації дії): а) „релігійний стан → особа в такому стані (суб'єкт)“: *целибат* 'обов'язкова безшлюбність, запроваджена для католицького духівництва та православних ченців чернецтва' → 'духовна особа, що дотримується такої безшлюбності' (СУМ-1: 1254); *чернецтво* 'спосіб життя ченця, черниці; перебування в ченцях, черницях' – 'ченці' (СУМ-11: XI, 310); *преподобіє* 'святість, праведність' → 'священик (у зверненні)' (СУМ-11: VII, 540); б) „релігійна дія, процес, стан → інструмент / результат їх реалізації (об'єкт)“: *поминання* 'молитва за здоров'я живого або за упокій померлого' → 'книжечка або зошит із списком імен для поминання їх у церкві' (ВТССУМ: 1041); *жертвоприношення* 'за релігійними обрядами деяких народів – принесення жертв богам' → 'за релігійними обрядами деяких народів – предмет або жива істота, яких приносили в дар богам, міфічним істотам, духам' (СУМ-20); *причастя* 'християнський обряд, під час якого на вірника сходить Божа благодать' → 'вино зі шматочками проскури у чаші – символ тіла й крові Христа, які використовують у церкві під час цього обряду' (СУМ-1: 896); *подзвін* 'похоронний дзвін' → 'плата дзвонареві за похоронний дзвін' (СУМ-1: 809); *коляда* 'пісня, яку співають під час Різдвяного свята' → 'винагорода колядникам за пісні' (СУМ-1: 448); *повчання* 'проповідь, що містить у собі поради, напучення' → 'жанр давньоруської літератури, який включає таку проповідь' (СУМ-1: 805); *меса* 'церковна відправа в католиків' → 'багатоголосий циклічний хоровий твір на текст такої відправи, як правило, в супроводі органа або оркестр' (СУМ-1: 539); *схизма* 'розкол у християнстві в Середні віки' → 'православ'я у католиків' (СУМ-1: 1127); *пієтизм* 'релігійно-містичний настрій (часто удаваний); святенництво' (СУМ-1: 782) → 'побудована на містицизмі й відкиданні, запереченні обрядів релігійна течія, що виникла в XVII ст. серед протестантів Німеччини' (СУМ-11 VI: 528); *віра* 'визнання існування Творця, надприродних сил' → 'релігійне вчення' (СУМ-1: 151);

4) атрибутивний тип (потреба номінації суб'єкта за найпримітнішою ознакою з метою її акцентуації): а) „характеристика релігійного суб'єкта (за його способом життя, поведінкою, вдачею, стосунком до релігії / релігійних звичаїв, титулом, зовнішньою ознакою, змістовим наповненням тексту) → носій такої характеристики (суб'єкт)“: *Вишній* 'який іде з неба, від Бога' → 'Бог' (СУМ-1: 128); *пречистий* 'непорочний, святий' → (ж.р.) 'Богородиця' (СУМ-1: 865); *нечистий* 'заборонений

гріховними приписами; гріховний' → 'народна назва надприродної сили, що втілює в собі зло (біса, чорта, сатани і т. ін.)' (СУМ-1: 638); *духовний* 'який є служителем релігійного культу' → 'служитель релігійного культу' (СУМ-11 II: 445); *православний* 'який сповідує православ'я' → 'хто сповідує православ'я' (СУМ-11 VII: 509); *правовірний* 'який сповідує іслам' → 'хто сповідує іслам' (СУМ-11 VII: 507); *нехрещений* 'над яким не здійснювали обряду хрещення, якого не хрестили' → 'хто не належить до християн' (СУМ-1: 638); *свячений* 'над яким було здійснено обряд освячення' → 'те, над чим було здійснено обряд освячення' (СУМ-11 IX: 106); *єпископ* 'вищий духовний чин у християнській церкві; архієрей' → 'особа, яка має такий чин' (СУМ-1: 279); *імам* 'титул глави мусульманської релігійної общини чи правителя мусульманської держави, наділеного світською і духовною владою' → 'той, хто має такий титул' (СУМ-1: 399); *прелат* 'титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо) у католицькій та англіканській церквах' → 'той, хто має цей титул' (СУМ-11, VII: 535); *єпископство* 'сан єпископа; діяльність єпископа' → 'церковно-адміністративна одиниця на чолі з архієреєм у православних та греко-католицьких церквах' (СУМ-20); *пасторат* 'звання, посада пастора' → 'житло пастора', 'місцевість, де живуть вірні, об'єднані пастором одного храму' (СУМ-11 VI: 91); *схима* 'одяг ченців, що мають найвищий чернечий ступінь' → 'найвищий чернечий чин, що вимагає від посвяченого суворого аскетизму' (СУМ-11 IX: 886)²; *отченаш* 'перші слова у молитві у віруючих християн „Отче наш”' → 'молитва у віруючих християн' (СУМ-1: 705); *алілуя* 'заклик у християн та іудеїв, що означає „хвалить Господа”' (<давньоєвр. *hallel-lūjāh* 'звеличуйте Єгови, славте Бога' [СУМ-1: 21]) → 'хвалебний приспів церковних піснеспівів у християнському богослужінні; хвалебний гімн' (СУМ-20); б) „особи (суб'єкт) → їх характеристика за належністю до певної релігії”: *християнство* 'християни' → 'релігія, в основі якої лежить культ Ісуса Христа як Боголюдини, який зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства' (СУМ-1: 1249); *поганство* 'погани' → 'назва дохристиянських релігійних вірувань' (СУМ-1: 806); *церква* 'релігійна організація духівництва та вірників, об'єднаних спільністю вірувань та обрядовості' → 'релігія, яка проповідується такою організацією' (СУМ-1: 1256);

5) синекдохічний тип (заміна однієї назви іншою на основі взаємовідношення частини до цілого): а) „частина (духовна частина,

² Є. Бартмінський вважає подібні називання культурною точкою зору (поряд із функціональною та перцепційною), наводячи приклад діалектної назви зіниці ока в польській мові *panienka, lalka* як метоніміїні відповідники того, що відображається в очах мовців під час комунікації (Bartmiński 2009: 79).

інтер'єрний елемент, окреме місце, елемент релігійної обрядодії) → ціле": *душа* 'за релігійними уявленнями – духовна сутність, особлива нематеріальна безсмертна сила, що живе в тілі людини (іноді тварини)' → 'людина як окрема істота' (СУМ-1: 261); *трапеза* 'у монастирі – обідній стіл, стіл з їжею та частуванням' → 'монастирська їдальня' (СУМ-11 X: 235); *гробовище* 'яма, в яку кладуть померлого; могила', 'гробниця' → 'кладовище' (СУМ-20), *гробок* у мн. 'горбики землі, якими завершується могила', 'гроби, могили' → 'кладовище' (СУМ-20); *тризна* 'у стародавніх слов'ян – заключна частина поховального обряду, що складалася з жертвоприношень, військових ігор, змагань (дієсл. *stríd* 'суперечка, війна, неспокій, мука'), а пізніше й поминальної учти' → 'у християн – обряд поховання і поминок померлого' (СУМ-1: 1169)³; б) ціле (релігійна обрядодія) → частина": *охрещувати* 'справляти обряд хрещення над ким-небудь' → 'давати ім'я, називати охрещуваного під час обряду хрещення' (СУМ-1: 707); *відпуст* 'молитва, якою відпускаються гріхи' → 'церковний обряд, під час якого масово відпускаються гріхи' (СУМ-1: 141–142).

Якщо архісеми первинних значень під час звуження зберігаються, то в метоніміїних значеннях вони імпліцитно індукують архісему похідних значень, але у складі не родової, а видової частини ядра, тобто стають диференційними ознаками. Так, у метоніміїному значенні лексеми *Трійця* 'у православних – одне із 12-и свят, що відзначається на 50-ий день після Великодня' (СУМ-1: 1171) архісемою є 'свято', а вторинне значення поєднується із первинним диференційною семою 'духовна істота', яка у первинному значенні була архісемою: 'триєдине божество, у якому поєднуються: Бог-отець, Бог-син і Бог-дух святий' [СУМ-11: X: 271]). Якщо диференційна сема первинного значення у метоніміїному зникає, то метоніміїне значення набуває характеру узагальнення й виходить за термінологічні межі: *канон* 'церковна пісня (молитва) на честь святого або свята' → *канон* 'день напередодні свята, коли читали канони під час вечірні' (МСДРЯ I: 1190); коли ж похідне значення лексеми *канон* утратило диференційну сему 'вечірня молитва', яка у первинному значенні було архісемою, *канон*ом почали називати 'кожен вчорашній день' – фактично *канон* 'церковна пісня (молитва) і *канон* 'переддень' стали омонімами (в українській мові, на відміну від російської (*канон* → *канун*), це значення згодом зникло).

³ Припускають, що псл. **trizna* спочатку могло мати вузьке значення: гіпотетично 'поминальне частування' (<**traviti* 'поїдати'), 'принесення в жертву трирічної тварини' або інші особливості поховальних жертв чи обрядів, пов'язаних з числом три' (ЕСУМ V: 637).

Метонімічне називання нових релігійних понять уже відомими релігійними лексемами (нове *б* ← відоме *а*) відбулося у структурах релігійних лексем усіх поняттєвих полів: а) духовна особа, релігійна громада чи організація ← будівля (*церква* ‘організація, яку зосереджують у споруді’ ← ‘ця споруда’), стан особи (*целібат* ‘особа у певному стані’ ← ‘цей стан особи’), характеристика особи за способом життя, поведінкою, вдачею тощо (*лукавий* ‘особа як носій певної характеристики’ ← ‘ця характеристика особи’), характеристика особи за її стосунком до релігії (*православний* ‘особа як носій певної характеристики’ ← ‘ця характеристика особи’), характеристика особи за титулом (*імам* ‘особа як носій певної характеристики’ ← ‘ця характеристика особи’), характеристика особи за зовнішньою ознакою (*схима* ‘особа як носій певної характеристики’ ← ‘ця характеристики особи’), частина особи (*душа* ‘особа як частина себе’ ← ‘ця частина особи’) та ін.; б) релігійна споруда, приміщення, місцевість (місце) ← характеристика особи за титулом (*пасторат* ‘житло особи’, ‘місцевість, де особа об’єднує вірних’ ← ‘звання такої особи’), вид діяльності особи (*собор* ‘споруда, яка об’єднує певних осіб’ ← ‘зібрання таких осіб’), елемент приміщення (*трапеза* ‘приміщення, у якому є певний предмет інтер’єру’ ← ‘цей предмет’), частина місця (*зробкі* ‘сукупність певних місць’ ← ‘окремі місця цієї сукупності’) та ін.; в) релігійний предмет, твір (чи назва твору) ← обрядодія (*причастя* ‘предмет, що використовують під час здійснення певної обрядодії’ ← ‘ця обрядодія’, *молитва* ‘твір, який використовують під час певної обрядодії’ ← ‘ця обрядодія’), характеристика за текстом твору, головним героєм (*отченаш* ‘твір’ ← ‘характеристика за текстом цього твору’), характеристика за стосунком до релігійного обряду (*святий* ‘предмет за певною характеристикою’ ← ‘характеристика цього предмету’) та ін.; г) релігійна обрядодія, обряд, процес, стан (переконання) особи ← жест (*хреститися* ‘обряд, який дає можливість у майбутньому користуватися певним жестом’ ← ‘цей жест’), частина обрядодії (*тризна* ‘уся обрядодія’ ← ‘частина цієї обрядодії’); і навпаки: частина обрядодії ← вся обрядодія (*охрестити* ‘здійснити частину певного обряду (дати ім’я)’ ← ‘здійснити весь обряд’); результат релігійного процесу, стану, обрядодії, обряду ← процес (*іконопис* ‘результат [галузь] певного процесу’ ← ‘цей процес’), стан (*пієтизм* ‘результат [течія] певного стану’ ← ‘цей стан’), обрядодія (*проповідь* ‘результат [жанр] певної обрядодії’ ← ‘ця обрядодія’) та ін.; г) релігійне свято ← особа (*Пречиста* ‘свято на честь певної особи’ ← ‘ця особа’), обрядодія (*Водосвяття* ‘свято з певною обрядодією’ ← ‘ця обрядодія’).

Метафора. „Семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об’єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об’єктами при відображенні в свідомості мовця” (УМЕ: 34). Загальновідомі релігійні метафори – це метафори двох груп: біблійні та створені безпосередньо людиною в її релігійній діяльності. За допомогою перших у Святому Письмі позначено реалії та поняття духовного життя, що вимагає спеціальних знань Біблії та не допускає довільного її тлумачення: „Тексту Біблії притаманна своя замкнена змістова макроструктура, яка визначається важливим надзавданням цієї книги – через неї Бог відкривається людям” (Шевченко 2001: 71). Загалом метафора – це набуте нове значення з причини семантичної тотожності (Silva 1983: 105). Спільну частину метафоричного зв’язку утримують неядерні (частіше) і ядерні (рідше) семи вихідного значення, які в похідному значенні завжди відіграють роль диференційних. Образність метафори з часом згасає: або метафоричний знак зникає зовсім, або він залишається, але виключно для виконання номінативної функції (Арутюнова 1988: 159). Проте *для біблійної метафори згасання образності нехарактерне*. Упродовж тривалого використання образи, якими вона оперує, не „затемнюються” новими, живішими; мовець не намагається від них звільнитись, а навпаки щоразу повертається до них завдяки їх простоті, доступності, віддзеркаленій в міжособистісних стосунках, хліборобській діяльності, тваринництві, садівництві, побуті людини: *Бог – Цар* (Об 19: 6), *Бог – Пан* (Лк 12: 36), *Бог – Пастир* (Пс 23:1), *Ісус – Пастир* (Єв 13: 20), *учні Бога – пастирі* (Єр 23: 1–4), *вірні – вівці / отара* (Єр 23: 1–4; Ів 10: 1–9), *невірні – вівці / отара без пастуха* (Мт 9: 36), *Ісус – сіяч* (Мт 13: 37), *диявол – сіяч бур’янів* (Мт 13: 39), *вірні – добре насіння* (Мт 13: 37), *невірні – бур’ян / терни* (Мт 13: 37; Лк 8: 7), *ангели – женці* (Мт 13: 39), *кінець світу – жнива* (Мт 9: 38), *Бог – господар виноградника* (Мт 21: 33), *місце помешкання Бога, Ісуса, праведників після смерті – Царство / виноградник / весілля* (Мт 13: 43; Мт 20:1; Мт 22: 3), *вірні – брати і сестри* (Мт 12: 50), *Ісус – Наречений* (Об 19: 7–9), *Церква Христова – наречена / невіста* (Пс 4: 8; Об 22: 17), *віра / вчення – молоде вино / олива / світильник* (Мт 9: 17; Мт 5: 14–16; Мт 25: 3–4), *стара віра / вчення – старий бурдюк* (Мт 9: 17; Лк 5: 37), *пекло – вогняна піч* (Мт 13: 50) та ін. Більшість із біблійних метафор зафіксовано у відповідних енциклопедичних, довідкових джерелах, працях богословів, проте їхня живучість не перешкодила носіям мови перетворити окремі з них на терміни, напр.: *Агнець ‘Ісус Христос’* (← *агнець ‘ягня’*) у Біблії: *Це ті, що прийшли від великого горя, і випрали одіж свою, та вибілили її в крові Агнця* (Об 7: 14); у мові це значення термінологізувалося:

„Ісус Христос” (ПЦСС: 5), „у христ. – *Ісус Христос*, оскільки він своєю смертю, подібно до жертвовного агня, спокутував гріхи людей” (СДР: 15); *пастир* ‘учень Бога’ (← *пастир* ‘пастух, сторож отари’) у Біблії: *І над ними поставлю Я пастурів тих, і не будуть боятися вже й не злякаються, і не будуть загублені, каже Господь!* (Єр 23: 4); в сучасній мові закріплено традицію називання священика і *пастирем* (‘керівник пастви; священик’), і *пастором* (‘протестантський священик’) (СУМ-1: 723). Термінологізація метафор часто сприяла „гніздовим” утворенням (*пастир* – *паства, пастирський, пастирство, архіпастир, душпастир; брат* – *братство, братчик, братія* та ін.), що вказує на важливу роль релігії в суспільстві, бо, за законом Шпербера, актуальні ідеї, втілені у зміні значень слів, змінюють й інші слова цього семантичного поля (Гак 1998: 455).

Друга група релігійних метафор – це метафори, створені безпосередньо людиною в її релігійній діяльності (назвемо їх *релігійні терміни метафоричного типу*) для іменування: 1) осіб, 2) предметів та 3) споруд. Базові ознаки для метафоричного називання нових релігійних понять такі: 1) подібність функцій осіб: *отець* ‘батько’ → ‘священик’ (СУМ-1: 704), *панотець* ‘батько’ → ‘священик’ (СУМ-1: 716), *батюшка* ‘батько’ → ‘священик’ (Бібла 1997: 92–94), *папа* ‘отець’ → ‘глава католицької церкви й Ватикану’ (Бібла 1997: 131), *брат* ‘кожний із синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері’ → ‘член чоловічого релігійного братства; чернець’ (СУМ-1: 71), *сестра* ‘кожна з дочок стосовно до інших дітей того ж батька або матері’ → ‘член жіночого релігійного братства; черниця’ (СУМ-1: 1039); *Агнець* ‘ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)’ → ‘одне з імен Ісуса Христа, яке вживається на позначення Його викупної жертви за людей’ (СУМ-20), *агнець / агниця* ‘ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)’ → ‘чернець (черниця)’ (ЗУЕ: 8), *шалалут* (мн.) ‘легковажна, непутяща людина’ → ‘у Росії ХІХ ст. – особи, що належали до цієї секти’ (СУМ-11 ХІ: 397) та ін.; творення окремих термінів-назв дружини священика (*матушка* (СУМ-1: 532), *панімамка* [ЕСУМ ІV: 18]) відбувалося за аналогією: якщо священика іменували так тому, що він „батько” пастви, то його дружину стали усвідомлювати „матір’ю” прихожан лише тому, що вона дружина батюшки (Тараненко 1989); 2) подібність за ставленням мовців до осіб через відношення субординації: *Владика* ‘володар’ → ‘Бог’ (СУМ-20), *Владичиця* ‘володарка’ → ‘шанобливе найменування Богородиці’ (СУМ-1: 155), *владика* ‘володар’ → ‘шанобливе найменування архієрея, митрополита’ (СУМ-1: 156), *Мадонна* ‘в Італії – старовинне звернення до жінки’ (ісп. *madonna* – моя пані) → ‘у католиків – Мати Ісуса Христа’ (СУМ-1: 517–518); 3) за зовнішньою

подібністю (формою і взагалі виглядом): *звізда* ‘атрибут колядницького спорядження’ ← ‘зірка’ (СУМ-1: 356), *воздух* (синонім – заст. *аер*) ‘покривало для церковного посуду з причастям’ ← ‘повітря’ (СУМГ I: 248); небагато їх і в професійному вжитку: як у нормативному (*джерела* (*струї*) ‘стрічки, якими обшита архиєрейська мантия’ (СЦОТ: 46) ← ‘потоки води’, *звізда* ‘євхаристійний предмет’ (СЦОТ: 56) ← ‘зірка’), так і в ненормативному (професійний жаргонізм *павук* ‘панікадило’ (Пуряєва 2001: 18) ← ‘членистонога тварина’, терміноід *зерно* (*зернятко*) ‘намистина на вервиці’ (Пуряєва 2001: 19) ← ‘насінина’)⁴; 4) за подібністю, яка не існує в реальності (з урахуванням її суб’єктивних трансформувань на рівні свідомості), а є тільки бажаною для мовця: *Божий* (*Господній*) *дім* ‘храм’ (СУМ-20) ← ‘житло’ („Традиція називати поняття „храм, церква” багатоконпонентними аналітичними найменуваннями зі словом **дім** є пережитком язичництва, у якому храм розумівся як дім, де живе бог. Із запровадженням християнства ці вирази поступово звільнилися від конкретності, стаючи метафоричними” [Піддубна 2000: 11]); 5) за подібністю асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру з абстрактного поняття на конкретне (і, що важливо, майже з повною деактуалізацією предметно-логічної основи вихідного значення): *поганин* ‘хто сповідував дохристиянське релігійне вірування; язичник’ (СУМ-1: 806) ← у мові Київської Русі *погани* (збірне), за спостереженнями І. Срезневського, – це назва осіб з виразною негативною оцінкою „язычники; неправославные; нехристи, поганые (такъ назывались всѣ народы, враждебные Руси)”; очевидно, першим значення лексеми *погани* було „скверность, нечистота” (МСДЯ II: 1012). До такого, „оцінного”, типу метафоризації, думаємо, належить і назва *біс* ‘злий дух’ (СУМ-1: 61), оскільки походження псл. *běsъ* пов’язують з *bojati se* „боятися”, спорідненого з лит. *baisà* „страх”, *baisùs* „жахливий, бридкий” (у болг. *бяс* та схв. *бѣс* „лють, злість, шал”) (ЕСУМ I: 201).

Відмінності у продуктивності трьох типів семантичної деривації релігійної лексики різних тематичних груп:

Тематична група	Звуження знач.	Метонімія	Метафора
Духовна особа / організація	33%	51%	16%
Релігійна обрядодія / процес / стан	77%	23%	–

⁴ Не завжди легко встановити дію названих типів семантичних змін, тому що на перенесення значення може впливати не одна, а кілька причин, що зумовлює нове семантичне наповнення. Так, *риза* (синонім – заст. *шати*) ‘оздоблення на іконі’ ← ‘одяг’ (СУМ-1: 963) – це перенесення за функцією (прикривання) чи зовнішніми ознаками (прикрашання)? Оскільки надати перевагу одній з них складно, то, мабуть, варто визнати дію обох типів перенесень.

Релігійний предмет / твір	47%	46%	8%
Релігійна споруда (її частина) / місце	16%	82%	3%
Релігійне свято / період	2%	98%	-
Рівні продукт. типів семантичної деривації	I (329/635) 52%	II (268/635) 42%	III (38/635) 6%

Отже, звуження значення й метонімія – це два основні типи семантичної деривації усіх тематичних полів релігійної лексики (відповідно 52% і 42%). Метафора (6%) як різновид семантичної деривації та емпіричний класифікатор об'єктів спостережень у релігійній сфері є непродуктивною, оскільки для релігійної лексики емпіричність не є основним джерелом пізнання духовного. Активне звуження загальновідомих та спеціалізованих значень стало наслідком мовного консерватизму, появи нових функцій в об'єктах, зміни знань про них. Зникнення багатьох первинних значень спричинене стійким закріпленням релігійних звужень, а часта заміна багатьох з них синонімічними відповідниками забезпечила їм лише тимчасове функціонування. Метонімію в релігійній лексичі як ефективний засіб економії зусиль мовців добре розвинено за локальним, темпоральним, каузальним, атрибутивним та синекдохічним типами. Метафори, створені безпосередньо людиною в її релігійній діяльності, та ті, що термінологізувалися, перейшовши з Біблії, мають різний характер утворення: за функцією, зовнішньою ознакою, ставленням до осіб через відношення субординації, нереальною (але бажаною) ознакою, асоціативною ознакою емоційно-оцінного характеру.

Rozwiązanie skrótów

ВТССУМ – В. Т. Бусел (ред.), *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ 2007.

ЕССУМ – І. Огієнко, *Етимологічно-семантичний словник української мови*, Вінніпег 1979–1995.

ЕСУМ – О. С. Мельничук (ред.), *Етимологічний словник української мови*, Київ 1985–2012.

ЗУЕ – В. В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Київ 2006.

МДРЯ – И. И. Срезневський, *Матеріали для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ*, Санкт-Петербург 1893–1912.

ПЦСС – Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь (со внесением въ него важнѣйшихъ древнерусскихъ слов и выражений)*, Москва 1900.

СДР – В. М. Шевченко, *Словник-довідник з релігієзнавства*, Київ 2004.

- ССУМ – Д. Г. Гринчишин (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, Київ 1977–1978.
- СУМ-1 – В. В. Жайворонок (ред.), *Словник української мови*, Київ 2012.
- СУМ-11 – І. К. Білодід (ред.), *Словник української мови*, Київ 1970–1980.
- СУМ-20 – В. М. Русанівський (ред.), *Словник української мови*, 2010–2014, <http://www.ulif.org.ua/> (доступ: 12.02.2016).
- СУМ-28 – Д. Г. Гринчишин (ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 1994–2010.
- СУМГ – Б. Грінченко, *Словарь української мови*, Київ 1996.
- СЦОТ – Н. Пуряєва, *Словник церковно-обрядової термінології*, Львів 2001.
- УМЕ – В. М. Русанівський (співгол.), О. О. Тараненко (співгол.), *Українська мова. Енциклопедія*, Київ 2004.
- ЭСРЯШ – Н. М. Шанский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1963–2007.

Bibliografia

- Аругтюнова Н. Д., 1988, *Типы языковых значений*, Москва.
- Балалыкина Э. Г., 1993, *Приключения слов*, Казань.
- Bartmiński J., 2009, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Бібла С., 2001, *Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад)*, Київ.
- Гак В. Г., 1998, *Языковые преобразования*, Москва.
- Зализняк А., 2006, *Многозначность в языке и способы ее представления*, Москва.
- Львов А. С., 1975, *Лексика „Повести временных лет”*, Москва.
- Никитин М. В., 1996, *Курс лингвистической семантики*, Санкт-Петербург.
- Осінчук Ю., 2009, *Історія української богослужбово-обрядової лексики*, Київ.
- Падучева Е., 2004, *Динамические модели в семантике лексики*, Москва.
- Пауль Г., 1960, *Принципы истории языка*, Москва.
- Піддубна Н., 2000, *Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові*, автореферат, Харків.
- Пуряєва Н., 2001, *Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів)*, автореферат, Київ.
- Silva M., 1983, *Biblical Words and Their Meanings*, Michigan.
- Тараненко О. О., 1980, *Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії*, Київ.
- Ульман С., 1970, *Семантические универсалии*, [в:] *Новое в лингвистике*, вып. 5, с. 250–199.
- Шевченко Л., 2001, *Семантична трансформація слів у текстах Нового Заповіту*, [в:] *Мовознавство*, №3, с. 70–75.

Ways of Semantic Derivation in the Formation of the Ukrainian Religious Vocabulary

Abstract

We came to the conclusion that narrowing of meaning and metonymy are two main types of semantic derivation of all thematic fields of religious vocabulary (52% and 42%, respectively). Metaphor (6%) as a form of semantic derivation and an empirical classifier of the objects of observation is counterproductive in the religious sphere, since for the religious vocabulary empiricalness is not the main source of spiritual knowledge. Active narrowing of well-known and specialized meanings is the result of linguistic conservatism, the emergence of new functions of objects and changes in the knowledge about them. The disappearance of many of the primary meanings was induced by sustainable consolidation of religious narrowings, and frequent replacement of considerable part of them with synonymic equivalents made their functioning to be just a temporal phenomenon. Metonymy in the religious vocabulary as an effective means to achieve economy of speakers' efforts is well-developed by local, temporal, causal, attributive and synecdochic types. Metaphors created directly by individuals in their religious activities and those from the Bible that underwent terminologization were created in different ways, namely according to the similarity of features (such as function, external feature, relation of subordination, unreal [but desirable] feature, associative characteristics of emotive evaluative nature).